

ABDÜLHAMİD VE PAUL TERZİYAN

Prof. Dr. Bayram KODAMAN*

Makalemize başlamadan önce, şunu belirtmemiz gerekir ki, biz burada Ermeni problemini etraflıca inceleyecek değiliz. Sadece, Fransız Dışişleri Bakanlığında bulduğumuz orijinal bir vesikayı tanıtıp onun muhtevasını izah edeceğiz. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin tahrik etmiş olduğu olayları iyi anlamak için onların durumuyla ilgili bilgiler vermenin de faydalı olacağı inancındayız.

O halde her şeyden önce olaylarda aktif rol oynayan aktörleri ve meydana gelen bu olayların karakterini belirlemek gerekir. Bu politik oyunda önemli rol oynayan aktörler Düvel-i Muazzama (İngiltere, Rusya, Fransa) ile Ermeniler ve Bab-ı Âli idi. Aralarındaki rekabet ve menfaatlerin bir birine zıt olması yüzünden üç tarafın bakış açıları ve gayeleri de bir birinden tamamen farklıydı. Her biri kendi menfaatini kollamakla beraber, Avrupalı büyük devletler, ticarî, siyasî avantajlar, Hristiyanları himaye etme hakkı ve nihayet tesir sahaları elde etmek için Osmanlı İmparatorluğu'na karşı müşterek hareket etmekten geri kalmadılar. Osmanlı tebası olan, Anadolu'da dağınık olarak yaşayan Müslümanlarla iyi geçen ve Tanzimat, Islâhat Fermanlarıyla kendilerine verilen dinî, siyasî, hukukî, kültürel imtiyazlardan istifade eden Ermeniler büyük devletlerin yardımıyla imparatorluğa karşı isyan ederek Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmaya gayret ediyorlardı. Bab-ı Âli de her ne pahasına olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü korumak ve dolayısıyla Ermenilerin muhtar veya müstakil bir Ermenistan kurmak için teşkilatlanmalarına, cemiyetler, çeteler teşkil etmelerine ve meşru hükümete karşı isyana kalkışmalarına mani olmak istiyordu.

Niyetleri değişik olan ilgili tarafları bu şekilde tesbit ettikten sonra, Doğu Anadolu'da cereyan eden olayların karakterini ve hangi anlama geldiğini ortaya koymamız gerekmektedir. Gerçekten Ermenilerce tahrik edi-

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı.

len olayların anlamı neydi?, kimler içindi ve neyi ifade ediyordu? Bu olaylar hiç şüphesiz **Düvel-i Muazzama** için; **Şark Meselesi**'nin önemli bir safhasını ve uzantısını teşkil ediyordu. Bundan dolayı onlar için sadece yayılma, yani bir emperyalizm meselesi söz konusudur. Başka bir ifadeyle, Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürme ve orada etki sahaları ele geçirme söz konusuydu.

Bab-ı Âli için; Ermeni olaylarının mânâsı devlete karşı, hükümete karşı, Ermeni cemaatinin itaatsizliğinden ve isyanından başka bir şey değildi ve olamazdı da. Çünkü dünyanın neresinde olursa olsun ülkedeki geçerli kanunlara göre meşrû hükümete karşı gelmenin ve onun bir kısım toprakları üzerinde hak iddia etmenin adına **itaatsizlik**, **isyan** ve hatta **hiyanet** denir. İsyancı Ermeni cemiyetleri ve çeteleri hatta Ermeni cemaatinin bütünü için; Meşrû hükümete ve nüfusun % 80 veya 90'ını teşkil eden komşuları Müslüman halka karşı ortaya koydukları hareketler maceradan başka bir şey ifade etmiyordu. Zira İmparatorluğun her tarafında dağınık halde bulunan Ermenilerin İmparatorluktaki sayıları bir milyonu geçmiyordu ve dolayısıyla Ermeniler küçük bir azınlıktan başka bir şey değildi. Onların tahrik ettikleri olayların macera karakteri taşımasının esas sebebi de budur.

Netice itibariyle Doğu Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları **Düvel-i Muazzama** için dış görünüşte insanlık veya Hristiyanlık adına çözümlenmesi gereken bir mesele, temelde ise emperyalizm veya şark meselesi; Bab-ı Âli için bastırılması ve sorumlularının cezalandırılması gereken bir **isyan**, Ermeni cemaati için ise gerçekleştirilmeye çalışılan bir **macer**a veya **hayal** olduğu muhakkaktır.

Mustakil Ermenistan hedefine erişmek için, Ermeni cemaati 1856-1918 tarihleri arasında beş safhalı bir politika uygulamayı esas kabul etmiştir. Birbirini takip eden bu beş safha şunlardan ibarettir :

- 1 — Hazırlık safhası : 1856 - 1878,
- 2 — Diplomatik alanda Ermeni iddialarının enternasyonalizasyonu, yani devletler arası politikaya mal edilmesi,
- 3 — Teşkilatlanma ve propaganda safhası,
- 4 — Doğu Anadolu'yu Ermenileştirme safhası,
- 5 — Osmanlı Devletine karşı isyan safhası,

1 — **Hazırlık Safhası** : Tanzimat devrinde (1839 - 1876) gay-i müslimlere verilen imtiyazlar ve haklar sayesinde Ermeni cemaati kendi dinî ve kültürel işleriyle bizzat meşgul olma imkânını bulmuştur. Nitekim, bütün faaliyetleri, Amerikalı, İngiliz, Fransız misyonerleri ve zengin Ermenilerce

kurulan, desteklenen ve teşvik edilen laik ve dinî eğitim müesseselerinin çoğalmasa sayesinde iyice gelişmiştir. Belirli bir müddet ve safhadan sonra Ermeniler dinî ve kültürel faaliyet ve hareketlerini millî ve politik hedeflere yöneltmeye başladılar. Böylece, Ermeni kamuoyu millî konularda şuurlandırılmış olacaktı. Bu andan itibaren ise Ermenilerce politikalarının ikinci safhasına geçmek için uygun bir zamanı beklemek kalıyordu.

2 — Ermeni İddialarının Milletlerarası Diploması Alanına İntikal Ettirilmesi :

Diplomatik safhaya geçmek için, Osmanlı Devletinin hezimete uğradığı ve Balkan halklarının muhtariyet veya istiklâl elde ettikleri meşhur 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşı sonunda, Ermeniler istek ve iddialarını milletlerarası diplomasıye mal etmek için uygun fırsatı ele geçirdiler. Gerçekten Osmanlı'nın büyük hezimetini ve Balkan halklarının çoğunun istiklâl veya muhtariyete kavuşması gibi söz konusu harbin iki önemli neticesi Ermenileri; Osmanlı aleyhine kendi toprak ve politik ihtiraslarını diplomatik çevrelerde ilân etmek ve Bab-ı Âli'ye karşı cephe almak için cesaretlendirdi. Nitekim Ermeniler isteklerini bir taraftan Rus orduları başkumandanı Grandduo Nicola ve Düvel-i Muazzama nezdinde kabul ettirirken öte taraftan da Ayastefanos Berlin Anlaşmalarının (1878) maddeleri arasına kaydettirmeye muvaffak oldular.

Bu gayretlerine ve bu kısmî başarılarına rağmen Ermeniler arzu ettikleri hedeflerine ulaşmayı başaramadılar. Bununla birlikte, imzalanan anlaşmalar vasıtasıyla Bab-ı Âli'den "reform sözü"nü, Düvel-i Muazzama'dan "destek sözü"nü ve nihayet politik iddialarının enternasyonalizasyonunu elde ettiler. Elde edilen bu neticelerden tamamiyle memnûn kalmış değillerdi. Hattâ bu memnuniyetsizlikleri 21 Temmuz 1878 tarihinde yapılan "Millî Ermeni Konsey" toplantısı sonunda yazılmış beyannâmeden anlaşılabilir. Bu beyannâmede Ermeni Patriği kısaca şöyle diyordu : "... 61 maddede acınacak bir şey varsa, o da bu maddenin bizim meselemizin hallini kısmen keciiktirmesi, milletin ümitlerini temin etmemesi ve gelecek için de bir mükafat vermemesidir. Hangi millet anî bir şekilde arzularını elde etmiştir.(...) Bu gibi işler, ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılmaz. Gelecek için hazırlanalım. Orada burada kalmayalım. Ermenistan'a gidelim. Milletimizin içinde işbilirleri, ün sahibi, vatansever eğitimcileri, kilise adamlarımızı Ermenistan'a gönderelim. Terbiyecilerimiz, öğretmenlerimiz, o kadar ateşli olan gençlerimiz Ermenistan'a gitsinler..."(1)

(1) Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 116.

3 — Teşkilatlanma ve Propaganda Safhası :

Beyannâmeden anlaşıldığına göre Ermeni Patriği bitmez tükenmez bir şekilde devam edecek olayları, yani üçüncü safhanın başlangıcını haber veriyordu. Nitekim 1878'den itibaren Ermeniler İmparatorluk içinde ve dışında Taşnak ve Hıncak gibi gizli propaganda cemiyetleri ve terör çeteleri teşkil etmeye koyuldular. Bu cemiyetler başta Ermeni kilisesi din adamları olmak üzere Avrupalı büyük devletlerce de madden ve manen destekleniyordu. Bunların esas görevi, Ermeni cemaatini devlete veya Bab-ı Âliye karşı isyana hazırlamaktı. Propaganda ve suikast eylemleriyle elde etmek istenen diğer gayeler hiç şüphesiz Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhine tahrik ederek kendi davalarını kazanmak, seçimle iktidara gelen Avrupalı hükümetlerin dikkatini Anadolu'daki Ermenilerin durumu üzerine çekmek ve nihayet büyük devletlerin, onların lehine Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahalesini temin etmekten ibaretti. Kullanılan propaganda metodu sayesinde liberal demokrasinin hâkim olduğu ülkelerde (Fransa, İngiltere, ABD) kamuoyunu Ermeniler lehine kazanmayı başardılar. Bu ülkelerdeki Ermeni başarısını sadece demokrasiye bağlamamak gerekir. Bunun yanında adı geçen ülkelerin emperyalist emellerini ve Hristiyan Ermenilere karşı beslenen dinî sempatiyi de hesaba katmak lâzımdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük politik ve ekonomik menfaatleri bulunanların başında iki emperyalist devlet geliyordu : Biri liberal İngiltere, diğeri ise despotik bir rejime sahip Rusya idi. İngiltere, özellikle 1880'lerden sonra "hasta adam" olarak nitelendirilen Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü muhafaza etme politikasını terk etmeye hazır görünüyordu. Çünkü o, çok zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu ele geçirmesine ve Basra - İskenderun körfezlerine inmesine engel olamayacağına inanıyordu. Bu bakımdan, zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu yerine, Rusya'ya engel olabilecek ve tampon devlet görevini yapabilecek kuvvetli Hristiyan bir Ermeni devletinin Doğu Anadolu'da teşkilinin daha iyi olacağını düşünmeye başlamıştı. Rusya'nın politikası ise Ermenilerin hamisi görünerek, Ermeni ve Doğu Anadolu işlerinde (politikasında) aktif bir rol almaktan ibaretti.

4 — Doğu Anadolu'nun Ermenileştirilmesi :

Ermeni cemiyetlerinin bu politikası, Doğu Anadolu'da bulunan altı vilâyeti (Vilâyat-ı Sitte) empoze reform uygulamasıyla terör, hıyanet, soygun, baskın, suikast, katliam gibi faaliyetlerle Ermenileştirmeyi hedefliyordu. Ermeniler, kendi lehlerine reformlar yaptırarak, mahallî idareleri

ve mahallî işleri kendi kontrollerine verecek imkân ve vasıtaları temin etme ve serbestce teşkilatlanma yolunu bulmaya çalışıyorlardı. Nüfusun çoğunluğunu (% 80, 90) teşkil eden Müslüman halka karşı uygulanan yıldırma, sindirme faaliyetleriyle de onlara Doğu Anadolu'yu terk ettirerek başka yerlere göçe zorlamayı tasarlıyorlardı. Müslüman ahalinin buldukları köyleri, şehirleri ve bölgeleri terk etmeleri halinde Ermeniler aşağıdaki büyük avantajları elde etmiş olacaktı :

Altı Vilâyette (Sivas, Erzurum, Mamurat-ül Aziz, Van, Bitlis, Diyarbekir) nüfuzun ekseriyetine sahip olacaklardı. Müslümanlarca terk edilen topraklar, araziler, mallar işgal ve yağma edilerek, bölgede o zamana kadar Müslümanların elinde bulunan toprak üstünlüğü, Ermenilerin eline geçebilecekti.

Avrupalı büyük devletler, Doğu Anadolu'da Ermenilere üstünlük sağlayacak, reform projelerine ve her türlü teşebbüse ciddi bir ilgi gösteriyorlar ve destekliyorlardı. Özellikle İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü halinde, Doğu Anadolu'da Rusya'nın emellerine set çekebilecek bir Ermeni devletinin kurulmasını uygun buluyordu.

Avrupa'nın baskısına, müdahalesine ve her türlü Ermeni faaliyetlerine rağmen II. Abdülhamid, bütün gücüyle Ermeni isteklerine ve İmparatorluğun dağılması veya Balkanizasyonu ve Ermeni Devletinin kuruluşu mânâsına gelen reform uygulamalarına karşı geliyordu.

5 — Osmanlı Devletine Karşı İsyan :

Gizli Ermeni cemiyetleri ve çeteleri, gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra, Doğu Anadolu'da Bab-ı Âliye karşı isyanı, düşmanlığı ve ayaklanmayı başlatmaya karar verdiler. Böylece 1890 tarihinden itibaren aşağıdaki belirtilen olaylarla üçüncü safhayı, yani isyan safhasını fiilen başlatmış oldular: Erzurum ve Kumkapı hadiseleri (1890), Van valisine karşı suikast teşebbüsü (1892), Yozgat hareketi (1893), Sasun isyanı (1895), Bab-ı Âli numâyişi (1895), Van ve Zeyton ayaklanmaları (1896), ikinci Sasun isyanı (1903), Abdulhamid'e karşı suikast teşebbüsü, (1905) vs. Bu tür isyan, itaatsizlik ve suikast teşebbüs ve faaliyetleri şiddetini gittikçe artırarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar devam ettirilmiştir.

Kim ne derse desin, Ermeni cemaati terör ve isyan fiilleriyle, Müslümanları bölgeden kaçırarak, diplomatik çevrelere nüfus üstünlüğüne sahip olduğunu göstermeyi, böylece Avrupa'nın müdahalesini çabuklaştırmayı ve nihayet Müslümanları mal ve mülklerinden mahrum etmeyi öngörüyordu. Fakat bazı kısmî başarılarına rağmen olayların neticesinde Ermenile-

rin, Müslümanların sayı üstünlüğü ve direnmeleri karşısında mağlubiye-
te uğradığı, bölgede onların nüfus oranlarının ortalama % 11 veya 12 ci-
varında olan küçük bir azınlığa sahip buldukları açıkça görüldü. Ermeni
politikasının macera niteliği kazanması işte Doğu Anadolu'nun etnik, dini
demografik yapısından kaynaklanmaktadır.

1890'da başlayıp, 1897'ye kadar devam eden baş kaldırma hareketle-
rinin Ermeniler lehine önemli neticeler doğurmadığını gören Adana'daki
Ermeni Piskoposu, Paul Terziyan Ermeni macerasının çözümü için yeni ha-
yâli bir proje geliştiriyordu. **Paul Terziyan'ın Projesi** : Paris'te Fransız Dış-
işleri Bakanlığı Arşivinde 6 Temmuz 1898 tarihinde Paul Terziyan tarafın-
dan yazılmış ve Fransız Dışişleri Başkanına gizli kaydıyla yollanmış bir
mektup bulduk.⁽²⁾ Terziyan, bu gizli ve özel mektupta, Fransız hüküme-
tine Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni cemaatinin mukadderatıyla ilgili
olarak hazırladığı proje hakkında bilgi veriyor. Paul Terziyan'ın Adana Er-
meni piskoposu ve Osmanlı devletinin bir memuru sıfatıyla Osmanlı İm-
paratorluğunu parçalamayı öngören projesinden Fransa'yı haberdar etmesi
ve bu projenin tahakkuku için Fransa'dan gerekli desteği istemesi çok
manidardır.

Paul Terziyan bu gizli mektubunda Adana ve Maraş sancaklarını içine
alan bölgede Fransız himayesinde bir Ermeni devletinin teşkilinden bah-
sediyor. Terziyan, iki piskoposluğun bulunduğu bu bölgede Ermeni sayısı-
nın 150.000 veya 200.000 civarında olduğunu belirterek, Ermeni devletinin
kurulması için Fransız hükümetinin yardım ve desteğini istiyor. Ona göre,
Osmanlı İmparatorluğunun bu iki sancağında bir Ermeni devletinin teşkili
halinde, Ermeniler Orta Doğu'da memnuniyetle Fransız kültürünün temsil-
cisi olacaklar ve Ermeni okullarında Fransızca öğrenimine de yer verecek-
lerdi. Ayrıca böyle bir Ermeni devletinin bölgede varlığı Orta Doğu'da
Fransa'nın politik ve ekonomik hakimiyetini ve nüfuzunu, diğer güçlü dev-
letlere göre, artıracığı belirtiliyordu. Hattâ, Ermenileri Türk hakimiyetin-
den, İngiltere'nin nüfuzundan kurtaracak bir Ermeni devletinin kurulması
için Fransa'nın insanlık ve medeniyet adına sorumluluğu üzerine alması
gerektiğini de ifade ediyordu.

Böyle bir devletin teşkilinden önce, Terziyan aşağıda belirtilen şartla-
rın gerçekleşmesini öngörüyor ve ileri sürüyordu :⁽³⁾

(2) Archives du Ministère français des Affaires étrangères, **TURQUIE, Corres-
pondance politique et commerciale 1898-1899, Politique interieure, Arménie,
Anatolie, Cilicie**, cilt : 74, ss 125 - 128. 3

(3) Aynı yer

a) İki Ermeni piskoposluğunun bulunduğu Adana ve Maraş sancaklarına Lübnan'daki gibi, özel bir statünün verilmesi. Bu durumda, Hristiyan bir vali'nin tayini, karma polis teşkilatının kurulması ve reformların gerçekleştirilmesi şarttı.

b) Ermenilerin Adana ve Maraş bölgelerine göç etmeleri, ayrıca, daha evvel Rusya'ya kaçmış 30.000 Ermeninin bölgeye yerleştirilmesi,

Yukarıda öngörülen bu iki şarttan çıkarılan neticeye göre, Terziyan, Ermeni cemaatine nazaran Müslümanların ezici bir ekseriyete sahip olduğu Doğu Anadolu'da Büyük Ermenistan yaratmanın imkânsızlığını kabul etmiş görünüyordu. Artık o, Kilikya bölgesinde kurulacak Küçük Ermenistan'ı, Doğu Anadolu'da altı vilayeti içine alacak olan hayâlî Büyük Ermenistan'a tercih eder hale gelmiştir. Çünkü o günkü ahvâlde Büyük Ermenistan için iki büyük engel olduğunu iyi biliyordu. Bir taraftan sorumluluğunun ve o günkü vaziyetin farkında olan II. Abdulhamid'in politikası, öte taraftan İngiliz ve Rusya rekabeti, İngiltere himayesindeki bir Ermenistan'da Rus varlığını görmek istemiyordu. Esasen Terziyan'ın Büyük Ermenistan değil de, Kilikya'da küçük Ermenistan'ı istemesinin sebepleri bu iki engelin varlığından kaynaklanıyordu. Ona göre Rusya, Fransa'nın ittifakını temin için, İngiltere'nin himayesindeki bir Ermenistan yerine Kilikyada Fransız himayesinde küçük bir Ermenistan'ı tasvip edebilecekti. İngiltere ise politik yalnızlığa düşmemek için Fransa tarafından desteklenen Küçük Ermenistan projesine engel olmak istemeyecekti.

Yeterli vesika bulunmadığından, Fransız hükümetinin Ermeni projesini nasıl karşıladığını veya Terziyan'ın teklifi karşısında nasıl bir tavır aldığı bilemiyoruz. Bununla birlikte, bu konuda bildiğimiz husus II. Abdulhamid'in bu meseleden haberdâr olduğudur. Fransız Dışişleri arşivinde bulduğumuz 17 Temmuz 1899 tarihli bir vesika bize bu konuda bazı fikirler vermektedir. Bu vesikanın muhteviyatına göre, "İhtilalci Ermeniler Federasyonu Temsilcileri Konseyi" (Conseil des Représentants de la Fédération Révolutionnaire Arménienne) adına ve Droshale gazetesi aracılığıyla Fransız Dışişleri Bakanına 25 Haziran 1899 tarihli bir rapor yollandı. Bu raporda II. Abdulhamid'in kesin olarak Terziyan projesini kabul etmediği, yani başka bir deyişle 1895'te Rusya'ya kaçmış 30.000 Ermeni'nin Adana ve Maraş sancaklarına yerleştirilmesini reddettiği ve ayrıca bölgeye Ermeni göçüne de izin vermediği belirtiliyordu⁽⁴⁾.

(4) Aynı yer

Ermenilerin tekliflerine karşılık II. Abdulhamid, başka bir çözüm yolu öneriyordu. Bu çözüm şekli, 30.000 Ermeni'yi Adana bölgesine değil de, Girit adasına yerleştirmekten ibaretti. İhtilalci Ermeni Temsilciler Konseyi II. Abdulhamid'in bu teklifini reddetmiştir. Bu da göstermektedir ki, Ermenilerin, komitelerin asıl amacının hiç bir zaman 30.000 Ermeni ile olaylar esnasında kendi çeteleri tarafından mağdur edilmiş Ermeni ailelerinin hayatını kurtarmak olmadığı, tam aksine önce Adana bölgesinde Ermenilerin nüfusunu artırmak, sonra da onları her zaman olduğu gibi bir defa daha isyana teşvik etmek ve politik maceralara sürüklemektir.

Sonuç olarak, evvela şu iki hususu belirtmekte fayda görüyoruz.

1 — Ermeni cemiyetleri ve isyancıları her şeyden önce kurmak istedikleri Ermeni devletinin ne tarihî, ne coğrafi, ne de siyasi sınırlarını tam mânâsıyla tesbid edebiliyorlardı.

2 — Ermeniler, Doğu Anadolu'da nüfus bakımından azınlıkta bulduklarını, nüfusun % 80 veya 90'nını Müslümanların teşkil ettiğini nazarı dikkate almamışlardır.

Bu durumda Ermeniler iddialarını hangi temellere dayandırmışlardır, belli değildir. Gerçek ve savunulabilir bir dayanaktan yoksun oldukları içindir ki, katliamdan, baskından, terörden, anarşiden medet ummuşlardır. Bütün hedefleri Avrupayı kendi lehlerine müdahale ettirmektir. Bu bakımdan Ermenilerin giriştikleri hareketin adı politik maceradır. Paul Terziyan'ın projesi de değişik bir maceradan başka bir şey değildi. Nitekim öyle de oldu. Sadece Müslümanlarla Ermeniler arasındaki düşmanlığı biraz daha artırdı. Ermenilerin Türklere karşı düşmanlığını, kinlerini gösterebilmek için Zeytinli bir Ermeni çocuğunun Fransız Vice - Consul'üne söylediği şu sözler örnek gösterilebilir. "... Babam utanç verici bir şekilde hayata gözlerini kapadı. Çünkü o, Türklere doğuşerek değil, yatağında öldü. Ben Zeytinli adına layık değilim, zira henüz sadece üç Türk öldürdüm. Pek çok Türk öldürmeden bu şekilde ölmeyi arzu etmiyorum. . ." (5). Kısaca çocuklarına dahi bu fikirleri aşıl原因 bir toplumun isteklerinde haklılık payı aramak mümkün değildir. Bu bakımdan böyle bir toplumun ileri gelen piskoposlarından Paul Terziyan'ın teklifinin II. Abdülhamid tarafından reddedilmesi isabetli olmuştur.

(5) Aynı yer